

Zəhra ALLAHVERDİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “XƏMSƏ” ƏNƏNƏSİNDƏ MÖVZUNUN HƏLLEDİCİ FUNKSİYASI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Xacu Kirmani, mövzu

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”sinə daxil etdiyi poemalar Şərqi-islam ədəbiyyatı tarixi və nəzəri fikrinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, orta əsrlər boyunca dünya mədəniyyətinə mövzu, fəlsəfi fikir, bədii yaradıcılıq metodları və yeni, mükəmməl poeziya qaydalarının inteqrasiya olunmasına geniş imkanlar açmışdır. Nizami orijinalının, yəni 5 məsnəvi əsərinin əhatə etdiyi mövzu və ideyaların, süjet xəttinin izlənməsi – şairin yaradıcılığına xas mühüm elementlərin retrospektiv qorunması vacib sayılsa da, uzun sürən tarixi -ədəbi proseslər şəraitində epik janr mütəmadi şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Xəmsə” ənənəsi üzrə mövzu, ideya, struktur və üslub problemlərinin araşdırılması geniş elmi müqayisələrə yol açan mürəkkəb bir məsələdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki orta əsrlər ədəbiyyatında “Xəmsə” ənənəsinin inkişafını hər bir dövrün yeni tələbləri və ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin inkişafı kontekstində araşdırılması vacibdir. Nizami ardıcıllarının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, “Nizaminin çəkdiyi səddi aşıb keçmək” çətin bir məsələ idi. Bu səbəbdən, yenilik etmək, mövzu və struktura orijinallıqları daxil etmək üçün bir çox nəhəng istedad sahiblərinə mühüm çalışmalar lazım gəlmişdir.

İlk orijinal mətn olaraq qəbul edilən Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilərə xas çoxşaxəli spesifik xüsusiyyətlər müxtəlif ədəbi mərhələlərdə həlledici rol oynadığından, bu mövzu və motivlərin tipologiyası, stabillik və orijinallıq dərəcələri və sair məsələlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nizami əsərindən sonra meydana çıxan “Xəmsə”lərin özləri də biri - digəri ilə sıx əlaqəli səciyyə daşıyır və beləcə, zaman keçdikcə, yeni yaradıcılıq improvizasiyası keçən bu janr özündə bir neçə nəslin təcrübəsini birləşdirərək, Şərqdə mövzu və ideya, struktur və bədii dil sisteminin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, epik əsərlər üzrə nəzəriyyəçi-alim Yeleazar Meletinski “Orta əsrlərdə yaranan Yeni dövr epik romanların yunan qəhrəmanlıq dastanlarından fərqləndiyini və bu əsərlərdə daha böyük problemlərin həll olunduğunu” göstərərək yazırdı: “Orta əsr romanı qəhrəmanlıq eposunda görünməyə layiq olan əsl qəhrəmanı üzə çıxardı, (antik romanda olduğu kimi) təkcə xüsusi şəxsiyyət deyil, həm də onun daxili dünyası sosial aləmə müxalif olan şəxsiyyətdir, ona ziddir. Çox tez-tez orta əsrlər romanında və ya romantik poemada mümkün dissonans problemi və şəxsi hisslərin (romantik element), eləcə də sosial vəzifənin (epik element) arzu olunan uyğunlaşması əsas yer tutur. Tristan və İzolda, Vis və Ramin, Leyla və Məcnun kimi əsərlərdə bu dissonans ictimai borcun yerinə yetirilməməsindən doğan acınacaqlı vəziyyət kimi ifşa olunur” [10, s. 90-91].

Orta əsrlərdə yaranan məsnəvilərdə mövzu, süjet, bədii qəhrəman və obrazlar tipologiyası və sair elementlərdə Nizami yaradıcılığının təsiri aşkar görünməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, şairin “Xəmsə” mövzularına ilk olaraq, nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvi mövzu, ideya, süjet, obraz və surətlər çevrəsində Nizami möhürünün və oxşarlığının

qaçılmazlığını “Ayineyi-İskəndəri”də xüsusi qeyd edir və Nizami əsərinin qiymətini aşağıdakı beytlərdə göstərir:

زهی سگه کیمیای سخن
که یک جو درو نیست جای سخن
گرامی کن گوهر آدمی
گرامی ترین جوهر مردمی
بهرخانه زو صلح و جنگی دگر
بهر دل شتاب و درنگی دگر
بهارى بصد نیکویی خاسته
عروسی بصد زیور آراسته
[5,s.25]

Əhsən, söz kimyasının sikkəsinə,
Ki, söz deməyə bir arpalıq yer qalmadı.
İnsan gövhərini əziz tutmaqla
İnsanlıq cövhərinin ən qiymətliyi oldu.
Onun hər (söz) xanəsinin sülh və hərbi bir başqadır.
Qəlbin həyəcanı(duygular) və naz onda bir başqadır.
Yüz yaxşıqla bir bahar ucaldı,
Yüz bəzəklə bir gəlin bəzədi.

Ümumiyyətlə, “Xəmsə” ənənəsi üzrə mövzu, ideya, struktur və üslub problemlərinin araşdırılması geniş elmi müqayisələrə yol açan mürəkkəb bir məsələdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki orta əsrlər ədəbiyyatında “Xəmsə” ənənəsinin inkişafını hər bir dövrün yeni tələbləri və ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin inkişafı kontekstində araşdırılması vacibdir.

“Xəmsə” ənənəsinin inkişafı, janrın mövzu və süjet tipologiyası, ideya-fəlsəfi, poetik-üslubi aspektləri ətrafında geniş tədqiqatlar aparan şərqşünas - alim Mehdi Kazımovun konkret olaraq “Yeddi gözəl”ə yazılmış nəzirələrin məzmun və ideya fərqi haqqında söylədiyi haqlı fikiri xatırlamaq yerinə düşür: “Nizami yaradıcılığı sosial ziddiyyətlərin qoyuluşu etibarilə onu davamçılarından qəti şəkildə ayırır. Bu özünü “Yeddi gözəl”ə yazılmış nəzirələrin təhkiyəsində, eləcədə də təsvir olunan novellalarda əsaslı şəkildə göstərir [9, s. 48].

Məlumdur ki, mövzu, ideya, süjet, vəzn və sair tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən, ədəbiyyatşünaslıqda “Xəmsə”lər nəzirə, cavab, təqlid, tətəbbü, istikbal, tərcümə və sair adlarla fərqləndirilsə də, onların iki böyük qrupu xüsusi qeyd olunur: nəzirə və cavab olaraq yazılmış əsərlər.

XX əsrin 40-cı illərində Həmid Araslı Nizaminin Yaxın Şərq ardıcılıklarının onu iki istiqamətdə - nəzirə və cavab olaraq izlədiyinə diqqət yetirərək göstərirdi ki, “...ya şair Nizami mövzularını alıb, yeni əsli - orijinal bir əsər yaradır; yaxud da yeni bir mövzunu Nizami üslubunda canlandırır, onun ədəbiyyatımıza gətirdiyi xüsusiyyətləri davam etdirməklə, bədii quruluş cəhətdən onu izləməyə çalışır [2, s. 104].

Sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatşünaslıqda bu problem ətrafında ciddi araşdırmalar aparılmış, “Xəmsə” ənənəsinin nəzəri əsasları və prinsipləri müəyyənləşdirilərək öyrənilmişdir. Şərqşünaslıqda H. Araslı, Y.E.Bertels, A.S.Ləvənd, H.Ayan, Q.Beqdeli, A.A.Starikov, J.Şaripov, A.S.Suxaçev, A.Ş.Şumuhamədov, Q.Əliyev, A.Mirzoyev, N. Araslı, M.Kazımov və başqa alimlərin araşdırmalarına əsasən, belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, nəzirə olaraq yazılmış əsərlərdə əsas meyar mövzudur; yəni müəllif ortaq mövzunu əsas götürərək, özünün yeni, oxşar əsərini yaradır. Nizami “Xəmsə”sindən alınmış mövzu, ideya, həmçinin süjet, obraz, məcaz və ifadələr, simvollar epik poeziyanın əsas daşıyıcı elementlərinə çevrilərək toxunulmaz qalmış, ədəbiyyatda Nizami orijinallığı qorunmuşdur.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu orta mövzularda yazan şairlər öz nəzirə əsərlərində orijinal yanaşmaları, yenilikləri ilə seçilə bilərdilər. Bu baxımdan, nəzirə, yaxud cavab olaraq yazılmış "Xəmsə" əsərlərinə spesifik xüsusiyyətlər xasdır.

Şərq ədəbiyyatında "Xəmsə" ənənəsinin inkişafı nəzəri-tematik və struktur üslubi baxımdan da tədqiqatçıları cəlb etmişdir.

Bu sahədə tədqiqat aparan alimlər "Xəmsə" mövzuları üzrə süjet prinsiplərində hər bir müəllifin fərdi yaradıcılıq axtarışları, ənənə çərçivəsində etdiyi yenilikləri, orijinallıq dərəcəsini müəyyən edən əsas meyarlar sırasına daxil edirlər. Ümumilikdə, nəzirə və cavab tipi xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Şərqşünaslıqda bir sıra hallarda mövzunun qabarıq tipoloji aspektlərini nəzərə almaqla, bu iki tip – nəzirə və cavab arasında heç bir fərq qoyulmur; onlar eyniləşdirilir. Məsələn, türk alimi Hüseyn Ayanın fikrincə, "nəzirənin bir adı da cavabdır. Şairin ustad saydığı "sənətkarın əsərinin konusunu (mövzusunu) almaz, yalnız vəznini, biçimini və əsasını alır. Bənzərini meydana gətirərək, ustadın əsərinə cavab vermiş olur"[3,s.96].

"Xəmsə"lərdə cavab, yaxud nəzirə adının eyniləşdirilməsi digər müəlliflərdə də müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Q.Beqdeli və M.Kazımov "bu iki tip arasında elə bir ciddi fərqi olmadığını" [4, s. 14; 9, s. 11] fikrindədirlər.

Cavab şəklində yazılan əsərlərdə mövzu öz funksiyalarını təkcə Nizaminin yaradıcılıq dünyasına xas olan tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi qəhrəmanlar, dini-mifik obrazlar vasitəsilə deyil, yeni qəhrəmanların həyatı üzərində qurulan süjetlər və yeni aşıqların "məhəbbət sərgüzəştləri" əsasında yerinə yetirir. Nizami tərəfindən realistik-romantik istiqamətdə işlənmiş mövzular Xacu Kirmani qələmilə yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilir, lakin problem və onun həlli yolları fərqli, sufi-modernist formada ifadə olunur.

Qəzənfər Əliyev yazırdı: "Nizami poetik məktəbi ənənəsində yazılan poemalar arasında cavablar da az deyil, çünki onlar şairlərə nüfuzlu ədəbi yarışlara qoşulmağa və öz bədii istedadının gücünü sınaqmağa imkan verirdilər. Dövri poeziyanın "Xəmsə" ənənəsi sırasında Gözəl Yusif haqqında, "Gül və Bülbül", "Hir və Ranca" rəvayətlərinin süjetləri üzrə yaradılmış cavab poemalar vardır" [1, s. 11].

Problemin tarixi-xronoloji və nəzəri aspektlərini tədqiq edən Qəzənfər Əliyev araşdırmalarında cavab sırasından olan əsərlərdə müəlliflərin öz sələflərinin poetik nailiyyətlərindən yalnız formal şəkildə faydalansa da, xələf şairin öz sələfi ilə təkbətək mübarizəyə girişdiyini, şairə öz istedadını nümayiş etdirmək üçün daha çox imkan verdiyini qeyd edir və bu səbəbdən elmi ədəbiyyatda tez-tez nəzirə və cavab əsərləri arasında fərqlərin olduğunu əsaslandıraraq yazırdı: "Belə ki, nəzirədən fərqli olaraq, cavabda, bir qayda olaraq, fərqli süjet inkişaf etdirilir. Məsələn, X əsr hind şairi Feyzinin "Nal və Daman" əsərinin süjeti Nizaminin "Xəmsə"sindəki süjetlərdən kənara çıxır. Eyni zamanda, bu poema Nizami yaradıcılığına cavab olmaqla, ciddi şəkildə "Xosrov və Şirin" ənənələrində yazılmışdır" [1, 11].

Biz də belə bir qənaətə gəlmişik ki, cavab olaraq yazılmış əsərlərdə oxşar motivlərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif tarixi dövrlərdə mövzunun əhatə dairəsi genişlənməsi müşahidə olunur. Fenomen Nizami yaradıcılığı çevrəsinə məxsus tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi qəhrəmanlar, dini-mifik obrazlar silsiləsindən kənara çıxılır, yeni-yeni qəhrəmanların həyatı üzərində qurulmuş süjetlər və "təzə aşıqların" eşq macərələrinə həsr olunmuş əhvalatlar qələmə alınır. Əlbəttə, Nizaminin humanist ideyaları qorunaraq davam etdirilir və onun bu mövzularda qazandığı "ustad" titulu yeni qələmə alınan əsərlərdə xüsusi qeyd olunur. Həmçinin yeni yaranmış əsərlərdə üslub baxımından, çox zaman orta əsrlər ədəbiyyatının mühüm ifadə xüsusiyyətləri - simvolik sistem daha aktiv forma alır.

Beləliklə, cavab olaraq yazılmış əsərlərdə fərqli xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır və orijinal yanaşmalar müşahidə olunur.

Məsnəvi janrında ənənəyə çevrilmiş Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin aparıcı prinsipləri ilk növbədə, məzmun, obraz, fəlsəfi ideya və üslub xüsusiyyətlərinin izlənməsi ilə bağlıdır və Nizami tərəfindən qoyulan ümumbəşəri problemlərə modern yanaşmalar hər dövrün öz xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə davam etməkdə idi. Sələf Nizami Gəncəvi məsnəvi janrında özünün novatorluğunu, məzmun, ideya və obrazlar, bədii ifadə sistemi və sair məsələlərdə orijinallığını qeyd etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, ilk poeması “Məxzənül-əsrar” əsərinin “Kitabın yazılma səbəbi” hissəsində belə yazırdı:

منکه سراینده این نوگلم
باغ ترا نغز نوا بلبلم
در ره عشقت نفسی میزنم
بر سر کوبیت جرسی میزنم
عاریت کس نپذیرفته ام
آنچه دلم گفت بگو گفته ام
شعبده تازه برانگیختم
هیکلی از قالب نو ریختم
صبح دمی چند ادب آموختم
پرده سحر سحری دوختم
مایه درویشی و شاهی درو
مخزن اسرار الهی درو

[11, s.36]

Mən ki, bu yeni gülün yaradıcısıyam,
Sənin bağının nəgmə qoşan bülbüliyəm.
Sənin eşqinin yolunda nəfəs çəkirəm,
Sənin kuyində zəng çalırım.
Kimsədən borc qəbul etməmişəm,
Ürəyim onu ki, dedi:- De!- demişəm.
Təzə şəbədə ucaldım,
Yeni qələbdən bir heykəl yaptım.
Ona sübh üzlü bir neçə ədəb öyrədib,
Səhərin seyrindən pərdə tikdim.
Dərvişliyin və şahlığın mayası ondadır,
İlahi sirlərin xəzinəsi ondadır.

Nizami Gəncəvinin bütün “Xəmsə” boyu qələm aldığı mövzu və tərənnüm etdiyi obraza özünün məxsusi yanaşma tərzii vardır ki, bu yanaşma onun poeziyasını özünəqədərki ədəbiyyatdan köklü şəkildə fərqləndirir. Məlumdur ki, Şərqi xalqlarının folklor və ədəbiyyatında Xosrov, Bəhram, İskəndər, Nuşirəvan, Əfrasiyab, Sam, Zal, Rüstəm, Söhrab, Firudin və başqa adlar mühüm yer tutur. Nizami bu obrazlardan öz ali ümumbəşəri missiyasını həyata keçirmək üçün faydalanmışdır. Məsələn, Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”nin “İnsanın başqa heyvanlardan üstünlüyü” adlı 7-ci məqalətinə “Şahnamə” qəhrəmanlarından biri olan mifik İran şahı, Zöhhakı taxtdan salıb, onu cəzalandıran Firudin haqqında tamamilə fərqli bir məzmununda “Firudin və ahunun dastanı” adlı bir hekayə vermişdir. Nizami bu hekayə vasitəsi ilə bütün bəşəriyyətə elə bir ibrət dərsi verir ki, bu ali hikmətli təlimi özünəqədərki Sənai və Firdovsi əsərində görmək mümkün deyildir. Hekayənin qısa məzmununu xatırladaq: “Səhər çağı Firudin şah öz yaxın adamları ilə çəmənliyə ova çıxır və bir ahu balası görür. Ahu boy-buxunu, gözəlliyi ilə sanki şahdan “aman” diləyirdi. Şah ovçuluq həvəsin-dən ahuya tərəf şığıdı. Lakin iti yürüslü atı ona çatmadı. Şahın atdığı ox ahuya dəymədi. Firudin oxa dedi: “Hanı sənin o kinli lələyin?” Öz atına söylədi: “Hanı sənin

o yürüşün? Ot yeyən bir ahudan da aciz oldunuz?!" Ox dilə gəldi: "Ey mərziban! O dilsiz ahu sənənin himayəndə cövlan edir. Sənənin himayənə (sığınan bir kəsə) necə ox atmaq olar?"

Şəxsləndirilmiş obrazın arxasında mütəfəkkir, filosof - şair Nizami özü dayanır. Ahu – məzlum, ümidini hökmdara bağlamış xalqın simvolik obrazıdır. O, Firdovsidən fərqli olaraq, şahların tarixini yazmırdı. Nizami yüksək ideyalara tuşlanmış, sosial-mənəvi məsələlərin həllində yüksək təfəkkürə malik nəzəriyyəçi bir filosof şair idi. Nizami şahlara mənəviyyat dərsi keçirdi: Sənənin pənahına sığınan, səndən aman gözləyən, gücsüz olan xalqa necə zülm edərsən? Sən xalqa xidmət etməlisən! Xalqa xidmət göstərmək ucalıqdır, xalqa xidmət etmək çox ali məqam - şərəfli insanın məqamıdır. Şair davam edir:

داغ بلندان طلب ای هوشمند
تا شوی از داغ بلندان بلند
صورت خدمت صفت مردمیست
خدمت کردن شرف آدمیست
نیست بر مردم صاحب نظر
خدمتی از عهد پسندیده تر 1
[11, s.137-138]

Ucalar dağını tələb eylə, ey ağıllı,
Ta uca dağdan da uca olasan!

Xidmət xasiyyəti insanlığın sifətidir,
Xidmət etmək insanlığın şərəfidir.
Mərifət sahiblərinin nəzərində
Əhdin ən gözəli xidmətdir.

Nizamidən sonra poeziya xələfləri onun əsərinin məzmun, ideya, obrazlar və bədii ifadə sistemindəki ən əsas elementləri mənimsəyərək, dövrün estetik tələblərinə uyğun şəkildə öz fərdi istedad, bilik və dünyagörüşlərini nümayiş etdirirdilər. V.M.Jirmunskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "Fərdi yaradıcılıq dominant fəaliyyət göstərən janrlar çərçivəsində dövr edir; artıq janr fərdi unikallığın deyil, sosial xarakterli dünyagörüş və üslubun ifadəsidir" [13, s. 161].

Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin "Məxzənül-əsrar" poemasına cavab olaraq yazılmış Xacu Kirmaninin "Rövzətül-ənvər" ("Nurlar bağçası") əsərinə daxil olan hekayələrin mövzu zənginliyinə diqqət yetirsək, qatı sufi-fəlsəfi məzmunun bu hekayələrin əsas xarakterik xüsusiyyəti olduğunu görürük. Nizami tərəfindən realist –romantik səpkidə işlənmiş problemlər Xacu tərəfindən yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilərək sufi-modernist formada ifadə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözün həqiqi mənasında sufiyanə ömür sürən Xacu Kirmani özü də dərvişliyin orta əsrlər fəlsəfəsində mövcud tələb və müddəalarına əməl etmişdir. Məlumdur ki, sufizmdə "dərvişlik" insanın yetişdiyi ali, çox uca bir məqamı əks etdirir. Türk alimi Ə.Kabaklının göstərdiyi kimi, bəzi mütəfəkkirlər "o məqamı düşüncə tərzi olaraq qəbul edərək, onu ideya olaraq təbliğ etmiş, digərləri isə həməm düşüncələrini həyata keçirərək özləri bir dərviş ömru yaşamışlar." [8, s. 166]

Onu da qeyd edək ki, sufi ədəbiyyatında "dərvişlik" və "cavanmərdlik" eyni mənada işlədilir. Şeyx Əbülhəsən Xərəqani (XI əsr) "Nurul - ulum" əsərində "dərvişlik nədir?" sualına belə cavab vermişdir: "Dərvişlik – üç mənəbdən axan bulaqdır. Biri - pəhrizdir (qənaət, yaxud halal-haram gözləməkdir), o biri – yüksək himmət və səxavətdir, digəri isə ali və qadir Allahın yaratdıqlarından asılı olmamaqdır" [6, s. 254].

Yetkin cəmiyyət, kamil insan yaratmağa yönəldilən bu böyük fəlsəfi məzmun - ənənəyə uyğun olaraq, islam fəlsəfəsi, Qurandan alınma kəlam və hədislər, eləcə də Şərfin ədalət, kərəmət, səxavət timsalı olan peyğəmbərlər, şahlar, zadəganlar, filosoflar, şeyxlər, dərvişlər

və başqa obrazların həyat və fəaliyyətlərinə bağlı hekayələr vasitəsilə simvolik tərzdə müxtəlif süjetlərdə əks olunur.

Məsələn, Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” poemasının 14-cü məqaləti “Kərəm və səxavət” haqqındadır. Məqalətin məzmunu ilk öncə, İslamda mövcud olan “kərəm” və “səxavət” haqqında fəlsəfi dünyagörüşə söykənir. Əl-əkrəm (الاکرم) – (Kərəm) Allaha aid olan bu kəlam, Onun sonsuz lütf və inayətini bildirir. Qurani-Kərimin “Ələq” surəsində deyilir: “Oxu! Rəbbin böyük kərəm sahibidir. 3. O Rəbbin ki, qələmi tanıtdı. 4. İnsana bilmədiklərini öyrətdi.5.” [7, s. 597].

Didaktik hissəyə uyğun qurulmuş hekayə “Könül sahibi müsafirin karvanla Hatəm Tainin qəbri önündə dayanması və ondan süfrə istəməsi - Hatəmin kərəminin izharı” adlanır. Məlumdur ki, Hatəm ibn Abdullah ibn Sə`d ab Tai VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində yaşamış, ərəb tayfaları arasında adı səxavət və kərəm simvolu olaraq şöhrətlənmiş, ölümündən sonra qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Səxavət və kərəm anlayışı islami düşüncəyə görə, mərhəmətli və səxavətli olan uca Allaha aid xüsusiyyətlərdir. Mərifət sahibləri səxavət və kərəmətlərinə görə Allaha yaxın (qürb) olan müqəddəs şəxsiyyətlərdir. Nizami Gəncəvi də öz yaradıcılığında islami humanist məzmunlu kərəm və səxavət anlayışına xüsusi önəm vermişdir. “Məxzənül-əsrar” əsərində onu Allaha aid edərək yazırdı:

باغ سخارا چو فلک تازه کرد

مرغ سخن را فلک آوازه کرد

[11, 3]

Səxavət bağıni fələk kimi təzələdi,

Söz quşunu göylərə ucaltdı.

Xacu Kirmani öz sələfinin islami-humanist görüşlərini sufizmin müddəalarına uyğun qurmuş, “Rövzətül-ənvar” poemasına daxil etdiyi hekayə ilə Hatəm Tai haqqında Şərqdə yayılmış süjetləri məzmunca daha da zənginləşdirmişdir. Hekayənin məzmununu tam şəkildə çatdırırıq: “Qəzadan, Hatəm Tainin ömrünə bəla gəldi və o, həyatdan getməyə hazırlaşdı. Tab və taqətdən düşdü. Ölüm atəşi gəldi və canının suyunu apardı. Onun Yusifi (gözəl camalı) uca ağacından düşdü. Vücudunun torpağı yel oldu(dağıldı). Gözləri qarışqa yuvası oldu. Türbəsi Gurun cilvəgahı oldu. Bir gün bir dəvə karvanı yel qovmuş ot kimi tələsib (əsib) Hatəmin türbəsinə çatdı. Karvan əhlinin arasında bir sirr əhli var idi ki, can gözünü könlündə açmışdı. Onun mədəsi qovuş kimi boşaldı (acdı), lakin yemək süfrəsində azuqə yox idi. Gördü ki, səbri xırmandan yelə getdi(səbri tükəndi) üzünü Hatəmin qəbrinə qoydu və dil açıb dualar oxudu: “ Ey səxavətlə nəfsin açıq gözünü bağlayan! Səxavət topunu fələyin başına vuran! Əta suyunu Ceyhunun üzünə vuran! Qapın kərəm qapısı kimi şöhrət tapıb. Biz, iki-üç nəfər könül fəqiri sənin qonağınıq. Öz qonaqlarına səbr buyurma! Fəqirlərinə qonaqpərvərlik elə ki, qərblərin işi keçsin. Baxmayaraq ki, biz könül bəslərik, amma ə`nam səndəndir. Süfrə bizim, kərəm bərəkəti sənindir.” O qədər təmanna etdi, yalvardı ki... Bu vaxt karvandan bir yüklü dəvənin nəfəsi kəsildi, yel kimi titrədi, yerə yıxılıb nalə etdi. Tez dəvəni kəsdi. Sarvan neçə-neçə qadına - kişiyyə həmən dəvənin ətindən qismət verdi. Karvanda neçə şeyx, neçə gənc süfrə dolu yeməkdən doydular. Bir neçə şəxs Hatəm Tainin qəbrinə tərəf işarə edib “(O) bizi öz dəvəmizə qonaq etdi” - deyər qınadı.

Səhər tezdən dəvə karvanı yola düşdü...Şərq tərəfdən taba gətirilən günəşin istisi yandırırdı...İşıqlıqlıq sovuşdu (hava qaraldı) və iti üzlü isti də keçib getdi.

Qəfil bir süvari göründü, dəvə bəhrindən yük almışdı (yanında bir yüklü dəvə vardı) Bu igidin ucalığından cahan kölgələndi. Karvanbaşı dedi: - Bu nədir? Bu igid kimdir? İgid çatıb, dualarla ürək sözünü sitayiş etdi. Dedi: “Yolçuların pənahı Hatəm Tainin varisi indi mənəm. O Hatəm Tai ki, ali səxavət yiyəsi idi, əta və bəzmi gecə-gündüz əndişədən çıxmışdı, dünən şam vaxtı dəvə karvanından bir borc dəvə almaqla müsafirlərini xilas edibdir. Bu gecə yuxuda

mənə söylədi ki, zəhmət çək, özünü yola vur. Filan xacəyə üzrxahlıq elə və dəvəsini qaytar.” İgid dualar etdi və getdi... İki cahanda kərəmlilərdən artıq Ona(Allaha) yaxın kimdir? Varlıq və yoxluq - hər nə ki, Xacu kimi qədəm tutub (mövcuddur), tək Ondandır. (O) Bəqa(əbədilik) bağıni kərəmlə əkmışdir.” [12, s. 71-73]

Araşdırmalar göstərir ki, hekayənin süjeti Şərqdə məşhur olmuşdur. Xacu Kirmanidən əvvəl, XII əsr Azərbaycan şairi Əbu Bəkr ibn Xosrov-əl Ustadın “Munisnamə” əsərində də oxşar süjet vardır. Heç şübhə yoxdur ki, Xacu Kirmani “Munisnamə” əsərinə bələd olmuşdur. Çünki şair özünün “Gül və Novruz” məsnəvisinə də “Munisnamə”də yer alan “Nəsr və Nəsir” hekayəsini daxil etmişdir.

Həmçinin Xacu Kirmaninin yuxarıda bəhs etdiyimiz “Könül sahibi müsafirin karvanla Hatəm Tainin qəbri önündə dayanması və ondan süfrə istəməsi - Hatəmin kərəminin izharı” hekayəsinin mövzu və süjeti analoji olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında da XVI əsrdə Məhəmməd Əmani tərəfindən yenidən işlənmişdir.

Humanist-fəlsəfi ideyalar üzrə mövzuların uzunmüddətli inkişafı poeziyada vahid bir sistemin yaranmasına, tipoloji mövzu, süjet və üslubi elementlərin davam etdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhəmməd Əmani mənzum hekayəsinin didaktika hissəsində saqınamə formasından istifadə etmiş, bu süjetdən faydalanaraq, hekayənin məzmununu saxlamaqla, onu türk dilində yenidən özünəməxsus orijinal bir tərzdə işləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока, Издательство «Наука». - Москва, 1985. - 329 с.
2. Araslı H. Şərqdə iki "Leyli və Məcnun" poeması. "Nizami, II kitab, Bakı," 1940. s.86-104.
3. Ayan H. Divan Edebiyatında Hamsələr. Atatürk Universiteti, Ahmed Cafer oğlu. Edebiyat fakultesi Araşdırma dergisi, sayı 10, Ankara, 1979, s.87-100.
4. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu, Bakı: Elm, 1971, 374 s.
5. " امير خسرو دهلوی ، آئینه اسكندری ، با تصحيح و مقدمه جمال ميرسيد وف ، مسكو ، " دانش " ، 1977، ص.344.
6. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература, «Избранные труды», Москва, 1965, 523 стр.
7. Qurani-Kərim, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası, tərcüməsi: Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal, Bakı, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı, 2005, 610 səh.
8. Kabaklı A. Tasavvüf. Türk edebiyatı, cilt 2, İstanbul, 1968.
9. Кязимов М.Д. Последователи Низами (к проблемам назире в персоязычной литературе XIII-XVI вв.) Баку, Азернешр, 1991, 232 стр.
10. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе, Москва: Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета, 2001. - 168 с.
11. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص. 252.
12. خمسة خواجهی کرمانی، به تصحيح و مقدمه سعید نیاز کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، 1370، ص. 817.
13. Жирмунский В.М. Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XXX. Вып. 3. - М., 1971. - с. 185-197.

**РЕШАЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ТЕМЫ В ТРАДИЦИИ
«ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, Хаджу Кирмани, тема

Стихи, вошедшие в бессмертную «Хамсе» великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, являются важной частью историко-теоретической мысли восточно-исламской литературы и открывают широкие возможности для интеграции тем, философских идей, методов художественного творчества, новых, совершенных поэтических правил в мировую культуру на протяжении всего Средневековья. Хотя считается важным проследить темы, идеи и сюжетную линию, затронутые в оригинале Низами, а именно в его пяти произведениях «маснави», — ретроспективное сохранение важных элементов, характерных для творчества поэта, — эпический жанр непрерывно развивался в контексте длительных исторических и литературных процессов.

В целом изучение проблем темы, идеи, структуры и стиля в традиции «Хамсе» представляет собой сложную проблему, открывающую широкие научные сопоставления. Следует также отметить, что важно рассматривать развитие традиции «Хамсе» в средневековой литературе в контексте новых требований каждой эпохи и развития культуры отдельных народов. Как признались сами последователи Низами, «преодоление барьера, воздвигнутого Низами» было трудной задачей. По этой причине потребовались значительные усилия многих выдающихся талантов, чтобы внести новшества и привнести оригинальность в содержание и структуру. С этой точки зрения целесообразно провести исследование дидактических тем в рассказах, включенных в произведение Хаджу Кирмани «Ровзатул-энвар» («Сад огней»).

В представленной статье исследуются важнейшие функциональные аспекты предмета в развитии традиции «Хамса» Низами Гянджеви, а также рассматриваются основные особенности «Ровзатул-энвар» Хаджу Кирмани, следующего за творчеством Низами Гянджеви.

Zahra ALLAHVERDIYEVA
Doctor of philosophy in philology, docent

**THE DECISIVE FUNCTION OF THE THEME IN
THE TRADITION OF "KHAMSA" BY NIZAMI GANJAVI
SUMMARY**

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, Khaju Kirmani, theme

The poems included in the immortal "Khamsa" of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are an important part of the historical and theoretical thought of Eastern Islamic literature and open up wide opportunities for the integration of themes, philosophical ideas, methods of artistic creativity, new, perfect poetic rules into world culture throughout the Middle Ages. Although it is considered important to trace the themes, ideas and plot line

touched upon in Nizami's original, namely in his five works "masnavi" - a retrospective preservation of important elements characteristic of the poet's work - the epic genre has been continuously developing in the context of long-term historical and literary processes. In general, the study of the problems of theme, idea, structure and style in the "Khamsa" tradition is a complex problem that opens up broad scientific comparisons. It should also be noted that it is important to consider the development of the "Khamsa" tradition in medieval literature in the context of the new demands of each era and the development of the culture of individual peoples. As Nizami's followers themselves admitted, "overcoming the barrier erected by Nizami" was a difficult task. For this reason, it took considerable efforts from many outstanding talents to introduce innovations and bring originality to the content and structure. From this point of view, it is appropriate to conduct a study of the didactic themes in the stories included in the work of Khaju Kirmani "Rovzatul-envar" ("Garden of Lights"). In the presented article, the most important functional aspects of the subject in the development of the tradition of "Khamsa" of Nizami Ganjavi are examined, and the main features of "Rovzatul-envar" of Khaju Kirmani, following the work of Nizami Ganjavi, are considered.

Daxil oldu: 06.05.2025-ci il